

КРИТИЧЕСКИЯТ КОНТЕКСТ НА РЕЦЕНЗИЯТА

ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ КРИТИКАТА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

Светлозар Игов

Настоящата работа не е литературно-историческо изследване, макар че нейните примери проследяват мястото на рецензията в критическата дейност на някои от най-изтъкнатите български критици между двете световни войни (Георги Бакалов, Владимир Василев, Васил Пундев, Георги Цанев, Иван Мешеков, Тодор Павлов). Тя не би могла да бъде литературно-историческа студия, защото едно изследване на състоянието на рецензията изисква по-задълбочена историко-изследователска основа, разглеждане на цялостния литературен процес, състоянието на литературната периодика, идейно-художествените течения и групировки, функцията на рецензията в критическия и литературен живот, състоянието на другите критически жанрове, а също така да обхване поне по-значителните представители на рецензентска дейност в посочения период, които съвсем не се изчерпват с изброените имена. Но с интереса си към по-малко проучени автори (Вл. Василев, В. Пундев, Ив. Мешеков, отчасти Г. Цанев) или на не така добре позната част от дейността на други автори (рецензията в творческото дело на Т. Павлов) тази работа подчертава един вкус към литературно-историческо изследване и представя тезисно изложение на една по-пълна бъдеща студия.

Делото на други рецензенти от същия период не е засегнато или защото тяхната представителна литературна дейност не е от критически тип (Гео Милев, Никола Фурнаджиев, Атанас Далчев; редица от т. нар. пролетарски писатели през 30-те години, както и някои от новото поколение писатели, появили се в края на този период), или защото интересите им се придвижиха от оперативната критика към литературната история (Петър Динеков и др.), или защото, макар и с обемно и значително критическо дело (Д. Б. Митов, Георги Константинов и др.), техният критически опит не е релевантен в контекста на настоящата работа. Тук липсват и критици като Борис Делчев, Пантелей Зарев и др., които са започнали своята критическа дейност през този период, но делото им по същество принадлежи на следния литературно-исторически етап.

В тази работа ще бъде разгледана функцията на рецензията в критическата дейност на изброените критици от този период. Мястото на рецензията в цялостното авторско дело на посочените критици е различно. Рецензентската дейност е основна и определя критическата същност само на Георги Цанев. По-малък количествен обем тя има в критическото дело на Владимир Василев и Иван Мешеков. У Васил Пундев тя е само елемент в една по-широка кри-

тическа структура, която по своята насоченост има смисъл и на своеобразна литературно-историческа дейност, а у Тодор Павлов (чието значение в нашата култура е преди всичко като общественик, философ и теоретик на изкуството за разлика от досега споменатите, които са типични критици по професионалната си насоченост) рецензията е „естетика в действие“, оперативен приложени на философско-теоретическите му възгледи за изкуството и функцията му в обществено-историческия процес. В този смисъл със съсредоточаването си върху въпроса за функцията на рецензията в едно лично критическо дело и определяне чрез това на индивидуалната му критическа същност тази работа ще бъде твърде ясно професионално специализирана.

Тъй като обемът на работата не позволява по-цялостно анализиране на връзката на поставения проблем с по-широк обществено-литературен контекст, а не може да не се изтъкне неговото решително значение за развитието на критиката, достатъчно е да се даде само характерен пример от обществено-литературния живот, в който влиянието на обществения контекст е определило съществени моменти в конкретната критическа практика. Поезията на Смирненски например бе пробният камък, който определи разположението на критическите сили в два лагера: от една страна — Владимир Василев и Васил Пундев, от друга — останалите разгледани тук критици. С едно чувство за литературна традиция, насочващо ретроспективно критическото им внимание, първите двама критици, лишени от верен усет за обществено-литературните перспективи, се оказаха откъснати от развитието на литературно-историческия процес и това бе във вреда на оперативната им критическа практика и литературно-исторически авторитет. У останалите критици, у които присъствуваше усет за тази перспектива, потвърдена сетне и от историята, това се оказа плоден стимул за рецензентска дейност, което особено се потвърждава от критическия опит на Тодор Павлов.

За да разкрием значението на усета за социална перспектива в рецензентската практика, безспорно трябва да привлечем критическия пример на големия наш марксист, пламенния борец за социализъм и виден български литератор ГЕОРГИ БАКАЛОВ (1873—1939). Още в началото на този период, за който става дума, той беше подготвен да възприеме и оцени делото на Смирненски, на пролетарската поезия въобще, да стимулира кълновете на социалистическото изкуство, подготвяйки бъдещия му разцвет. Неговото дело е толкова по-значимо, като се има пред вид и това, че Бакалов започва своята дейност в полза на литературата успоредно с първите стъпки на социалистическото движение у нас. Този първи етап от дейността на Бакалов е разгледан обстойно в книгата на Жельо Авджиев „Влиянието на социалистическите идеи върху българската литература (до края на Първата световна война)“ и в монографията за Бакалов на същия автор. По този начин критическият опит на Бакалов показва приемствеността на марксистическата критика с по-ранни собствени традиции, докато критическият опит на Тодор Павлов свързва марксистическата критика от периода между двете войни с перспективите на бъдещата социалистическа литература и с ленинския етап на марксистическото литературознание у нас. В етапа между двете войни Бакалов продължава плодотворната си критическа дейност, която е особено литературно-исторически значима в периода на сп. „Нов път“*.

В настоящата работа се опитвам да разгледам теоретическия проблем за критическия контекст на рецензията върху материал от рецензентската

* На критическите възгледи и рецензентската практика на Георги Бакалов е посветена и основната част от студията ми „Критиката в сп. „Нов път“, чието публикуване предстои. Затова, като го поставям в началото, не се спирам подробно на неговата дейност.

дейност на споменатите по-горе критици. Подредбата на авторите следва както литературно-историческата хронология, така и движението към критици с най-изявена рецензентска същност.

*

Възпитан в духа на предвоенния етап на нашата литература (Пенчо Славейков, д-р Кръстев, П. Ю. Тодоров, Яворов, Дебелянов и др.), освободен от известна стилна суховатост, присъща на неговия предшественик д-р Кръстев, **ВЛАДИМИР ВАСИЛЕВ** (1883—1963) по силата на голямата си привързаност към една вече съществуваща развойна линия в националната литературна традиция се оказва откъснат от новите общественно-литературни тенденции след войната. По този начин той се лиши от по-непосредствена връзка с текущия литературен процес. Именно липсата на желание да произнася критическите си съждения върху цялото богатство от литературни явления през междувоенния период лиши живота му литературен усет — от възможността да се осъществи в една по-пълна критическа продукция, лиши го от обемна рецензентска изява. Затова, макар и Владимир Василев да е автор на рецензии за някои новопоявили се книги, не рецензията е основният му критически жанр. Рецензията е в известен смисъл признание на обективните общественно-литературни тенденции. А именно обективната посока на общественно-литературното развитие между двете войни Владимир Василев не искаше да признае или беше склонен само към някои нейни потоци — онези, в които нравственият патос не беше пряко ангажиран с прогресивните обществени движения.

Като човек, изпълняващ и организационни функции в литературния живот (редактор на „Златорог“, 1920—1943), Владимир Василев се опитваше да влияе задържащо върху обективното движение на литературния процес. И ако „Златорог“ не поощри в цялото си многообразие новите литературни тенденции, с какво все пак може да се обясни успехът му и авторитетът му на литературно списание? На първо място „Златорог“ имаше възможност чрез стабилността и последователността на съществуването си да създаде творческа концентрация на ред писатели от този период, които продължаваха традициите на един етическо-психологически (по определението на акад. Пантелей Зарев) реализъм. Поради условията, създадени от фашистката власт, съществуването на прогресивната периодика бе много несигурно. Това водеше до известна деконцентрация на прогресивните литературни сили, до липсата на стабилна организационна приемственост в литературните им издания, което е едно от основните условия за развитие на зрял литературен живот. Тази стабилност на организационното съществуване на „Златорог“ помогна да се включат на страниците му, въпреки реакционната му политика, антологични литературни стойности, да се търкуват от определена критическа гледна точка ред традиционни литературни ценности.

Известна дистанция (във времето) от литературните явления, върху които изграждаше Владимир Василев критическите си съждения, определи развитието на други (нерецензентски) критически форми: литературно-критическа студия от типа на политематичния анализ („Мотиви из нашата любовна поезия“), литературно-критически етюд („Творческите импровизации у Боян Пенев“), критически обзор („От 1920 г. насам“), мемоарен очерк, проблемна статия или портретно есе (предговорите към събраните съчинения на Яворов и Дебелянов например) и др. Особен е успехът на Владимир Василев в портретното литературно-критическо есе, там неговият усет за индивидуална творческа същност, съчетан с известна есеистична стилна на-

прегнатост, е дал най-добра за критическата същност на Владимир Василев изява.

Консервативното и догматично дистанциране от текущия литературен живот, иначе нелишено от един копнеж по високо художествено ниво на литературата ни, съсредоточи Владимир Василев върху някои професионални критически проблеми. И ако в теоретико-философско и литературно-историческо отношение критическото дело на Владимир Василев може да получи негативни квалификации, в тяснопрофесионален смисъл — като обогатяване формите на национален критически израз, като художествено усъвършенстване на критическия стил, като зряло култивиране на определен тип критика, с ред конкретни критически тълкувания и с едно високо професионално критическо самосъзнание — делото на Владимир Василев има свое значение.

*

Пълна противоположност на Владимир Василев както по своите обществено-литературни и естетически концепции, така и в отношението си към развитието на литературата (Владимир Василев вижда литературната перспектива само през призмата на собственото си „чувство за традиция“, докато „опонентът“ му вижда и литературната традиция през призмата на онази обществено-литературна перспектива, която в съответствие с хода на историческия процес създава), е ТОДОР ПАВЛОВ (1890).

Тодор Павлов се опитва да насочва хода на литературния процес в съответствие с обществената необходимост, да създаде нови национални литературни перспективи и с оглед на тях да оценява както традиционните, така и текущите литературни явления.

Като изключим критичните съждения от типа на т. нар. научна критика, по-активно се занимава Тодор Павлов с литературно-критическа дейност по времето, когато по-дълго има възможност да наблюдава, тъкува и оценява явленията на текущия литературен живот — участието му във в. „Заря“ (1936—1941). Рецензентската дейност на Тодор Павлов от този период е изцяло подчинена на една рационално изградена културна политика. Нейният смисъл е в поощряването на млади таланти из средите на прогресивната интелигенция, с което се полагат основите на една бъдеща социалистическа култура. В този смисъл съвсем необходимо Тодор Павлов е отминавал без критическо внимание някои по-трайни за литературния процес художествени ценности, поощрявал е литературни явления без по-трайна естетическа ценност само защото открива у тях зародишите на една нова литература, която ще има в бъдещето и високи художествени завоевания. Следователно опитът на неговата рецензентска практика изтъква един съществен момент от функцията на рецензията — разкрива я като изразител на определена културна политика.¹ Тогава, когато новите литературни тенденции, синтезирайки литературно-перспективното с традиционните художествени постижения на литературата ни, са давали особено значими за традицията и развитието на литературния процес постижения („Татул“ на Георги Караславов например), рецензията на Тодор Павлов изпъква и в конкретен критически смисъл — като интерпретация на значимо за литературния процес явление. Тези рецензии на Тодор Павлов притежават добри професионално-критически качества — способност за проникновен литературен анализ, за „улавяне“ на

¹ За цялостния смисъл на Тодор Павловите естетически възгледи писах в „Богатство на естетическите съждения“ (в. Пулс, бр. 4 от 7. II. 1970 г.)

индивидуалната авторска същност, за изтъкване на значими в литературно отношение моменти в структурата на творбата, разглеждайки преди всичко техния социален смисъл.

*

Досега разгледаните автори не само същностно (с противоположната си културна политика), но и хронологически рамкират междувоенния литературен период — Владимир Василев в литературно-историческо отношение е по-характерен за началото му, свързвайки го с предишните критически традиции, докато Тодор Павлов е по-характерен за края му, свързвайки го с бъдещата перспектива на социалистическата ни литература. Между тези две рамкиращи фигури можем да разположим дейността на останалите трима критици — Васил Пундев, Георги Цанев и Иван Мешеков. В тяхната критическа дейност, особено в тази на Георги Цанев, рецензията играе много по-голяма роля, отколкото в дейността на Владимир Василев и Тодор Павлов. Литературно-индуктивната основа на тяхната критическа методология е много по-ясно изразена¹ — те създават критическите си критерии не въз основа на една философски изведена естетика и литературна политика (Тодор Павлов) или въз основа на известно консервативно разбиране на традицията (Владимир Василев), а въз основа на конкретните литературни явления. Дори когато долавят определени обществени тенденции, в критическата си практика те ги отбелязват чрез проявите на литературата (доколкото тя ги отразява). В този смисъл би могло да се каже, че те вървят след литературния процес, а не пред него, както е при Тодор Павлов. Това снижава донякъде значението на посочените критици като осъществители на културна политика, но в друго отношение — като съсредоточаване на критическата енергия в литературни анализи и „рецензентско“ или „студийно“ приближаване до същността на конкретните литературни явления — ги изтъква като интересни критици-интерпретатори и оценители. Наистина и на тях не са чужди някои моменти на по-изразително осъществяване на определена културна политика — такава например е дейността на Георги Цанев като редактор на „Изкуство и критика“ (1938—1943) или теорията на Иван Мешеков за трудово-спътническата литература. Но не толкова като осъществители на определена литературна политика остават те значими в развитието на критиката и литературата ни, а преди всичко като критици-тълкуватели и оценители.

*
|

ВАСИЛ ПУНДЕВ (1892—1930), един за съжаление почти неизследван автор ще остане в историята на нашата критика с приноса си за професионалното ѝ развитие, изразено в жанровата специализация на критическите интереси. Макар че е писал критика и за проза, най-важната част в критическото дело на Васил Пундев е неговата критика на поезията. Това най-добре проличава в основното му критическо дело — книгата „Днешната българска лирика“ (1926).

Вече самата поява на специализирана критика говори за нейното професионално развитие. (Това движение към диференциране и аналитично-критическо съсредоточаване е аналогично с цялото развитие на научното позна-

¹ Имаща ред положителни страни, тази индуктивна основа на критическия подход води по някога до „емпирично затваряне в кръга на единичния факт“, както сполучливо формулира отрицателната страна на „вътрешния“ подход Минко Николов, разглеждайки критиката на Георги Цанев.

ние.) Нешо Бончев беше един етап, на който критическата дейност професионално се самосъзнаваше чрез еманципация от писателския труд (дотогава, а и дълго след това в критическия ни живот ще доминира фигурата на писателя, който в същото време е и критик — Каравелов, Ботев, Вазов и т. н.).¹ Васил Пундев е един от най-ярките представители на още по-задълбочено критическо диференциране, свидетелствуващо за нов етап в професионалното развитие на критиката. Разбира се, това не значи, че професионалната специализация и диференциация ще расте прогресивно, при което аналитичното съсредоточаване на критиката става атомизирана критическа дейност. И след това нашата критика ще има видни представители, които са същевременно и големи писатели (Гео Милев и др.). И след това ще има критици, които с еднакво внимание и умение ще следят и проза, и поезия, и драма. (Фактът, че най-напред се извършва отделянето на театралната от литературната критика, също свидетелствува, че професионалната критическа диференциация се определя в значителна степен от специфичната структура на разглеждания литературен обект.) За развитието на критическата мисъл жанровата специализация има голямо значение. Защото дори критикът, който с еднакво внимание следи поезия и проза, ще има съзнание, пишейки за едно явление от поезията да речем, че то е част от един развоен процес на националната лирика, който наред с това, че отразява и изразява по специфичен начин единния социално-исторически процес, наред с това, че е момент от общолитературния национален процес, е и част от един национален развоен процес на лириката, който има и специфични „вътрешни“, иманентни закономерности.²

Критическата специализация, която извършва Васил Пундев (критика на поезията), говори за едно по-плътното приближаване на критиката до своя обект и своеобразната му структура, свидетелствува, че на този момент от развитието си критиката ни осъзнава във висока степен литературно-индуктивната основа на своята професионална методология. Това, че точно на този литературно-исторически етап се появява специализирана критика на поезията, а не на прозата, има ред причини, пък и поставя проблем, който би трябвало да бъде разгледан на друго място. Би могло да се каже, че Васил Пундев има повече вкус към лириката. Би могло да бъде и така, но мисля, че в този смисъл понятието „вкус“ се схваща като някаква тясна субективно-иманентна „същност“ на критика. По-склонен съм да смятам, че „вкусът“ (въпреки наличието на някаква безспорна иманентна темпераментна основа у критика) е само субективен критически рефлекс на определени обективни обществено-литературни закономерности.³ Специализацията на Васил Пундев върху лириката като обективна причина има фактът, че до този момент от литературното ни развитие явленията на поезията като че са по-съществени

¹ За някои методологически проблеми при изследването на процеса на диференциация и специализация в литературната и критическа мисъл, както и за присъствието на критическа мисъл в синкретични литературни комплекси, писах в статията си „За началото на българската критическа мисъл“ (сп. Септември, кн. 12, 1971 г.).

² „Нито една революция в гуманитарните науки не ще може да се мери с тази, която ще донесе всеотраслното проучване на разликата между поезията и прозата“, в тези думи на Ричардс, изречени през 1924 г. в прочутата му книга „Принципи на литературната критика“, има доста професионална екзалтация, но и една истина за коренната структурна разлика между поезията и прозата, изучавана от автори като Тинянов, Шкловски, Джон Кроу Ренсъм, Р. П. Уорън и други. Днес всеки приложен критически акт предполага повече или по-малко присъстващо съзнание за тази разлика.

³ В Марковите „Тезиси за Фойербах“ четем: „Но човешката същност не е някаква абстракция, присъща на човешката личност. В своята действителност тя е съвкупност та на всички обществени отношения.“ Никъде по-добре не личи как у Маркс онтологическите проблеми са решени на едно структурно ниво; че няма абстрактни „иманентни“ същности, а само определена система от отношения.

за националния литературен процес, притежават по-универсален литературен смисъл. От друга страна, моментът, в който се оформя Васил Пундев като критик, е време на литературно-историческа доминация на късите поетически форми.

Но каква връзка има проблемът за тази критическа специализация с разглеждания тук въпрос за рецензията? Книгата „Днешната българска лирика“ (основното критическо дело на Васил Пундев) е книга на критическа специализация върху лириката, съставена в преобладаващата си част от рецензии, писани като оперативни критически тълкувания и оценки. Критическата дейност на Васил Пундев следователно поставя въпроса за взаимноотношението между критическата специализация и рецензията, за осъществяването на една специализирана критическа концепция в оперативни критически актове.

Не е толкова важно дали Васил Пундев е писал отделните си рецензии, предварително съзнавайки, че ще бъдат включени в книга за съвременната му поезия. По-важно е, че със своето присъствие в отделна книга те се оказват взаимно допълващи се (до една по-обща картина на литературния процес) приложни критически осъществявания на единна критическа мисъл, чиято основа е интересът към поезията. И то не само към съвременната на критика поезия (обхваната чрез оперативни критически „набеси“ в книгата „Днешната българска лирика“), а към поезията като национален развоен литературен процес. Защото действителният смисъл на оперативната критическа дейност на Васил Пундев изпъква, когато поставим „Днешната българска лирика“ в контекста на книгата му „Първи стихотворци“ (1925), показваща, че авторът е имал желанието да обхване своя критически обект (новобългарската поезия) напълно — не само в неговия съвременен момент, но и в неговото начало. В този смисъл, макар и неразгледал цялостно обекта си (между „Първи стихотворци“ и „Днешната българска лирика“ липсва онова, което би направило от критиката на Васил Пундев студия за цялостното развитие на новата ни поезия от ранното Възраждане до времето след Първата световна война), Васил Пундев е един изразителен пример на професионално специализиран върху развойния процес на поезията критик.

Критическият опит на Васил Пундев показва, че рецензията има функционален за развоя на националния литературен процес смисъл, когато е поставена в контекста на единна критическа концепция за жанрово-историческото развитие. Рецензията на Васил Пундев, макар и да тълкува и оценява на пръв поглед откъснати едно от друго явления, носи в себе си като постоянна характеристика определена критическа гледна точка, в която тези откъснати на пръв поглед едно от друго явления се явяват част от един общ литературен процес. Най-важното в рецензията като приложна дейност на една оформена критическа личност, която има съзнание за единството и приемствеността в развоя на литературния процес, е това, че тя има в оценката на текущите литературни явления по-стабилни, изградени въз основата на обективния литературен процес интерпретаторски и оценъчни критерии. Въз основа на тези критерии Васил Пундев избира от широката поток на новонизлезли книги онова, което по стойност и смисъл може да се включи в съществуващата традиция. Така рецензията, дори когато това не е експлицирано в нея, винаги предполага един по-широк литературен и критически контекст. Именно поради това, събрани в отделна книга, рецензиите на Васил Пундев не изглеждат механичен сбор от откъслечни критически съждения, а изграждат органичното единство на една цялостна критическа система, на определено критическо виждане на историята на литературата ни.

Ако критическото дело на Васил Пундев е удобно, за да се покаже, че рецензията е само приложен момент в осъществяването на едно цялостно критическо виждане на националния литературен процес и неговите жанрови развойни линии, че рецензията има функционален смисъл само когато е част от една по-широка авторска критическа концепция, критическата практика на ИВАН МЕШЕКОВ (1891—1970) ще разкрие друга същностна страна на рецензията.

По същност и предназначение рецензията е тълкуване и оценка на дадена творба. Оценъчната функция на рецензията се осъществява, както вече бе изтъкнато, върху един изграден от критика на основата на по-широк литературен контекст (жанров, на националния литературен процес, на световната литература¹ и пр.) критически критерий. Оценъчният момент обаче се осъществява не само при поставянето на творбата в по-широк контекст на други (на същия автор, на други съвременни или традиционни автори) художествени ценности, но и при анализ на собствената им „вътрешна“ мяра и структура,² т. е. при едно работно критическо „затваряне“ в рамките на конкретния литературен текст. Преди да бъде оценена критически, творбата трябва да бъде и критически тълкувана, т. е. чрез анализ на отделните ѝ елементи, разгледани в тяхното художествено единство, критически да бъде експлициран нейният смисъл, поръката ѝ към читателя. Тази способност за критическо тълкуване е невъзможна без едно критическо предположение, което ще бъде наречено критическо-творческа емпатия или способност за критическо „вживяване“ в разглеждания обект.³ Това е способността за критическо превъплъщаване, за разбиране и осмисляне на индивидуалната творческа същност на писателя чрез „влизване“ във вътрешната логика на неговите литературни текстове. Без тази способност рецензията е непълноценна като критически продукт, тя е „разминаване“ с разглеждания автор и дори когато е професионално добре изградена, изпълнена със значими в социално и художествено отношение съждения и изводи, остава критика на един фиктивен литературен обект.

Точно в светлината на способността за критическо „вживяване“ ще бъде разгледана критиката на Иван Мешеков, тъй като тя най-добре определя критическата му същност — проникновено критическо анализаторство. Тази критическа способност определя дори формите на критическото осъществяване у Иван Мешеков. Този критик има в своето дело образци на рецензии, значими в литературно-историческо отношение: рецензиите за „Зимни вечери“ на Христо Смирненски, за „Пролетен вятър“ на Никола Фурнаджиев, за „Среднощен конгрес“ на Николай Хрелков, за „Вечери в Антимовския хан“ на Йордан Йовков и др. При все това не рецензията е критическият жанр, в който най-добре се проявява същността на критика Иван Мешеков. Още в тези рецензии проличава неговата способност само въз основа на една книга да навлиза в индивидуалната същност на разглеждания

¹ В книгата на Васил Пундев „Днешната българска лирика“ прави впечатление рядката за един български критик способност за критическо съпоставяне на националната поезия с традиционни и съвременни явления из европейската поезия. На Васил Пундев принадлежат едни от ранните критически успоредици между нашия символизъм и западноевропейските му и руски съответствия.

² У Маркс („Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.“) намираме: „... человек умеет производить по меркам любого вида и всюду он умеет прилагать к предмету соответствующую мерку; в силу этого человек формирует материю также и по законам красоты“.

³ На тези, както и на други характерни особености на Мешеквата критика обрнѣх внимание в рецензията си за книгата му „Очерци, статии и рецензии“ (сп. Литературна мисъл, 1966, кн. 3), както и в статията „Призванието на критика“ (в. Литературен фронт, 1970, бр. 3).

и н и я п и с а т е л. Така например рецензията за „Пролетен вятър“ има силно изразени портретни моменти, показва едно вътрешно развитие на рецензията на Иван Мешеков към портретно разглеждане на литературния обект. Друга работа на Мешеков — малката портретна студия „Поет-романтик на селото“ — макар и изградена само върху една книга на Ангел Каралийчев, не е рецензия, тъй като, ако мога така да се изразя, единица мярка в нея не е книгата, а творческата същност на разглеждания автор. Още по-добре личи вътрешното развитие на критическите жанрове, разрушаването на вътрешната им мяра, ако разгледаме студийния очерк-портрет „Греховната и свята песен на Багряна“, станал повод Мешеков да напусне „Златорог“ — списанието, в което сътрудничи след „Нов път“ (1923—1925). Замислена като по-обширен отзив за първата книга на Багряна, тази критическа работа на Мешеков прераства в малка монографическа студия, която само върху основата на една книга (при това първа), създава портретна критическа представа за творческата същност на видната наша поетеса. Студията за поезията на Багряна означава за Мешеков намиране на най-съответната на същността му на критик форма на критическо изразяване: монографичната студия, каквито сетне той пише за Яворов, Ботев, Г. П. Стаматов, Н. Лилиев, Алеко Константинов, Йордан Йовков, Пенчо Славейков, Антон Страшимиров и Елин Пелин (от последните три са публикувани само откъси).

Насочването на Мешеков към монографично-студийна критика съответствува на критическия му интерес към индивидуалната творческа същност, отговаря на критическата му способност за „вживяване“. Но не само „вътрешни“ критически предразположения откъсват Мешеков от по-активна рецензентска дейност. Има и „външни“, обществено-литературни причини, които правят рецензентската му дейност по-трудно осъществима — въпреки своите комунистически обществени възгледи Мешеков има в литературния живот между двете войни една своеобразна самотна позиция между естетската крепост на „Златорог“ и левите партийни издания.

Както е известно, рецензентската дейност като проява на оперативна критика се осъществява в текущите издания, явява се и форма на журналистиката. В този смисъл рецензията в голяма степен е обществено-публицистична изява. Критическа книга, съставена от есета, литературно-критически очерци и портрети, от критически студии, монографии и статии, които преди това не са публикувани, не само че е възможна, но е съвсем естествена и дори честа в литературната практика. Книга от рецензии, които преди това не са били печатани, е само критически куриоз. Защото критическата същност на рецензията се определя в голяма степен от оперативно-журналистическия ѝ начин на съществуване. От всички критически жанрове рецензията най-ярко доказва зависимостта на „вътрешната“ структура на критическите форми от „външни“ фактори — от общественото им битие. Критическият опит на Иван Мешеков обаче бе привлечен не за да бъдат показани причините, които влияят за оттеглянето от рецензентска дейност, а за да се види, че рецензията съдържа в себе си зародиша на други форми на критическо изразяване.

*

Нито един от досега разгледаните автори не е типичен рецензент, макар че рецензията има повече или по-малко значимо място в критическата им дейност. Тогава защо техният критически опит е привлечен в една работа, посветена на рецензията? В какъв смисъл тяхната критика може да помогне за осветляване на проблема за същността на рецензията?

Рецензията се основава върху способността да се оцени художествената стойност на една книга,¹ да се изтълкува нейният художествен смисъл, тя е изпитание на живия литературен усет на критика. При рецензентската дейност критикът е първият обществено-литературен ценител и тълкувател на литературното явление. В това проличава отговорността на обществено-литературната му мисия — рецензентът за разлика от литературния изследовател не би могъл да намери опора във вече съществуващ критически опит. Тълкуването и оценката при рецензията се изграждат върху способността да се вникне в творбата, разглеждана и като „затворена“ структура, да се разгадае и „вътрешно“-структурният ѝ механизъм.

Но непосредственият критически усет само в ограничена степен се определя от „затворената“ структура на оценяваната книга. Дори когато това не е експлицирано в рецензията му, критикът е способен да оцени една творба само доколкото я съпоставя с други творби, доколкото я поставя в един вече съществуващ и усвоен от критика по-широк литературен и извънлитературен контекст, изграждащ критическия му опит и концепция, т. е. доколкото „отваря“ структурата ѝ към „външни“ спрямо нея контексти.

Една творба не съществува нито сама за себе си, нито сама по себе си. Тя е най-напред част от един авторски контекст, в който наред с нея съществуват и други творби, изразяващи различни аспекти на едно индивидуално художествено виждане и осмисляне на света. В същото време тя е част от един синхронен литературен контекст — този на съвременната на разглеждания автор литература, на други появили се в близко време творби, създаващи атмосферата на съвременния литературен живот. Тя е част и от един диахронен литературен контекст — този на литературната традиция, на поредичата от съществуващи преди нея и подготвящи я творби, изграждащи националната традиция. Една творба се включва и в контекста на подготвилото я жанрово-структурно развитие и в по-широкия контекст на цялата национална литература, разглеждана като единство на диахронния и синхронен литературен контекст. Творбата се включва и в контекста на по-широки от националната култура литературни и културни общности, в контекста и на други изкуства. Една творба е детерминирана от контексти, по-широки и от самото изкуство — социално-исторически, социално-психологически, идейни, етически и пр., познаването на всеки от които е необходима предпоставка за изграждане на оценъчните и интерпретационни критерии на критика.

Целият този сложен комплекс от фактори определя индивидуалния критически критерий, който е ефикасен едва тогава, когато намери функционално необходимото място на разглежданата творба в този широк литературен и извънлитературен, „външен“ спрямо разглежданата творба контекст.

Опитът на досега разглежданите автори посочи различни страни от комплексността на критическия критерий, необходим за рецензентска дейност. Критическият опит на Иван Мешек и Владимир Василев например с интереса им към индивидуалната творческа същност (у Иван Мешек изразен в монографична критическа студия, у Владимир Василев — в портретно есе) показва най-изразително необходимостта от раз-

¹ В нашата цивилизация на книгопечатането основна единица на обществено съществуване на литературната творба е книгата. Рецензията може да не оценява само една творба — сборникът стихотворения или разкази и други подобни книги включват повече от една творба, понякога дори от няколко автори; рецензията може да оценява и част от една творба — например част от голям роман, излязла в отделна книга. Но рецензията винаги оценява една книга, която е, както казах, единицата мярка на общественото битие на литературата. Рецензията за няколко книги е вече критически обзор. А рецензията за творби, непоявили се в книга, а в периодиката или в други публикации, са по-рядко явление и представят критически отзиви.

глеждането на творбата в по-широкия контекст на едно авторско дело, както и необходимостта дори по една книга (а тъкмо така е при рецензията) да се определи индивидуалната творческа същност. Критическият опит на Васил Пундев показва, че отделната творба се схваща и като част от едно специфично литературно-историческо развитие на жанра, към който принадлежи. Дейността на Владимир Василев (по негативен начин) и на Тодор Павлов (по позитивен) показва, че рецензентската дейност е част от осъществяването на една по-широка обществено-литературна и културна политика, изградена върху усета за перспективата на обществено-литературното развитие.

Нарушаването на сложното равновесие от фактори, определящи рецензията, води до изменение на критическата ѝ същност и съответно нарушаване на вътрешната мяра на критическия жанр рецензия. Ако в критическия комплекс на рецензията се стигне до хипертрофия (от гледна точка на необходимото за рецензията) на усета за индивидуалната творческа същност, рецензентът се превръща в монографичен студийен критик (Иван Мешеков) или портретен есеист (Владимир Василев). Ако се хипертрофира (пак според вътрешната мяра на рецензентския критически комплекс) усетът за литературно-историческия процес, рецензентът остава критик на една литературна развойна линия (Васил Пундев).

Всеки от тези случаи, в които е нарушена вътрешната мяра на сложния рецензентски критически комплекс, разкрива отделни моменти от неговите компоненти. Затова в тази работа бяха разгледани и критици като Владимир Василев, Тодор Павлов, Васил Пундев и Иван Мешеков, в чиято критическа дейност рецензията е само отделен момент, който не определя основната същност на критика и основният авторски „нерецензентски“ контекст жанрово деформира понякога дори „чистите“ им рецензии.

*

Един критик, чиято основна същност е рецензията, един от малкото критици въобще, завоювали си значителен авторитет на критици благодарение на своите рецензии, писани в този период, е ГЕОРГИ ЦАНЕВ (1895).¹ В неговия комплекс от критически интереси отделните компоненти са получили толкова равновесие, което е най-благоприятно за рецензентска изява. Георги Цанев има усет и за индивидуалната творческа същност на писателя, чиято книга разглежда, и за литературно-историческия процес, и за повратните моменти в литературното развитие, и за осъществяването на една обществено-литературна политика. В зависимост от конкретния литературно-исторически момент, при разглеждането на различни книги Георги Цанев проявява в по-голяма степен ту една, ту друга страна от този критически рецензентски комплекс. Рядко обаче вътрешната му мяра е нарушена и затова основното, което определя същността на критическата дейност на Георги Цанев, е рецензията. Цанев следи литературния процес през призмата на отделната литературна проява — книгата. Разбира се, неговата критика между двете войни има изяви и в други критически форми — проблемна статия, критическо есе, очерк, портрет и т. н., но не те дават основния му критически облик, а само го допълват, така както рецензията допълваше различния същностен облик на разглежданите преди това автори. Проблемната статия на Георги Цанев „Възвръщане“ например не само има рецензентски подтик, но по обем и вътрешна структура е твърде близка до публицистичния рефлекс и журналисти-

¹ Проблема за „рецензията в авторския контекст“ на Цаневото критическо дело засягам донякъде в статията си „Критика с патос и реализъм“, отпечатана (с доста досадни грешки) в сп. Пламък, 1968, кн. 11.

ческият размер на рецензията. Всички нерецензентски критически прояви на Георги Цанев обаче са онези необходими „възли“ между основната тъкан на Георги Цаневата рецензентска дейност, в които критическият рефлекс не е могъл да бъде проявен чрез рецензия.

Есето „Страх от думите“ или статията „Недоволни от критиката“ например съдържат необходим за изясняване на критика размисъл, който не е могъл да намери опорна точка и проекция в някоя новонизлязла книга. Пък и критическият размисъл на Цанев има така силна литературно-индуктивна основа, до такава степен е извлечан от индивидуалната същност на разглежданите литературни обекти, че Цанев не би си позволил да говори „по повод“ една книга. Той говори винаги „за“ една книга и едва чрез това „по повод“. Нерецензентската критическа продукция на Цанев е просто израз на онези размисли „по повод“, които са напирали при заниманията му с отделни книги.

От литературно-историческа гледна точка Цаневата рецензентска дейност е значима, защото доста пълно и последователно обхваща периода между двете войни — от първите рецензии за Смирненски и т. нар. „септемврийски“ поети до новото поколение белетристи от 40-те години (Емилиян Станев, Павел Вежинов и др.). Този литературно-исторически етап е проследен така рецензентски пълно, Георги Цанев е обръщал внимание на почти всички по-значими за литературния процес явления, че събрани и хронологически подредени, рецензиите на Цанев представляват малка литературна „история“ на този период. При това, особено в началото и края на периода — по времето на „Нов път“ и „Изкуство и критика“, — критическата дейност на Цанев е особено значима, тъй като създава такава оценъчна мяра, в която художествено-естетически и идеен, обществено-политически критерий се сливат в желано и богато за литературно-историческите перспективи единство.

Рецензентската дейност на Цанев е особено ценна не само защото представя един критик със значимо литературно-историческо място на рецензент, а и защото показва вътрешното богатство на рецензията и нейния подход към конкретния литературен обект. Повечето рецензии на Георги Цанев са от типа на т. нар. афирмативна или утвърждаваща критика — критикът избира от широкия поток новопоявили се книги най-значимите в художествено отношение, онези, които могат да бъдат включени в традицията. Много по-рядко Цанев се проявява и като негативен, отрицаш критик („Буржоазната критика за поезията на Смирненски“, 1922), създавайки отрицателни рецензии (за романа на Христо Цанков—Дерижан „Аз бягам от една жена“, 1939, например). Ако видим времето на написване на тези критики, ще разберем защо при тях най-изразителен е обществено-литературният критерий, което прави по-видим момента на осъществяване на една културна политика. Отрицанието на книгата на Дерижан например е осъдителен акт спрямо буржоазната официална литературна политика, която награждава бездарни безидейни произведения, затваряйки очите си пред явните и все по-нарастващи постижения на младата прогресивна литература.

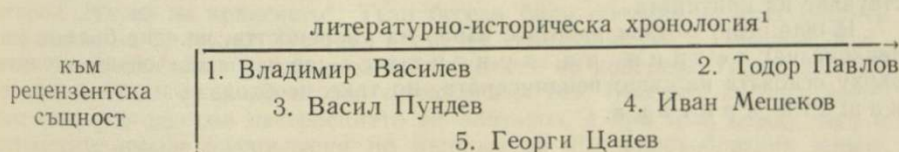
Понякога само по една книга („Да бъде ден“, „Жертвени клади“, „Стрелец“, „Прозорец“, „Писма от Южна Америка“, „Елен и гора“, „Примамливи блясъци“, „Снаха“, „Дни и вечери“) Георги Цанев изгражда критическа представа за индивидуалната творческа същност на техните автори (съответно — Смирненски, Разцветников, Димитър Пантелеев, Атанас Далчев, Борис Шичев, Иван Хаджихристов, Емилиян Станев, Георги Караславов, Павел Вежинов). Друг път „образът“ на един автор е даден в критическа мозайка от рецензии за отделни негови книги — направен е „портрет в движение“ — така с рецензии за по няколко книги са представени от Георги Цанев в сборника му „Критика“ автори като Йовков, Ангел Каралийчев, Орлин Василев,

Илия Волен, Светослав Минков, Стоян Загорчинов. Както се вижда, списъкът на рецензирани от Георги Цанев автори обхваща мнозинството от значите в този период писателски личности.

В рецензиите на Георги Цанев понякога има наблюдения, които съдържат определен теоретически смисъл (например това, че „Ако можеха да говорят“ е в същност един роман) и представят ценен принос в изграждането на литературни понятия върху основата на конкретния национален литературен процес. Навсякъде обаче различните наблюдения и обобщения (литературно-исторически, теоретически, социологически, психологически, идейни и пр.) не нарушават вътрешната мяра на рецензията. Другите форми на критически изказ у Георги Цанев също възникват върху основата на проявената им в рамките на рецензията същност. Портретният очерк се развива от рецензията с изразителни портретни моменти, проблемната статия от рецензията, в която обобщението дава основание за проблемна критически размишъл и пр. Цялостният комплекс на рецензията у Георги Цанев се нарушава едва на нов обществено-литературен етап — след победата на социалистическата революция, в контекста на новата социалистическа култура, чиито изисквания формираха по нов начин критическия опит на Георги Цанев и творческата му енергия.

*

Тази работа имаше (ако се опитаме да я изразим най-схематично) следната структура:

С оглед на поставения проблем чрез критическия опит на първите четирима автори (1—4) бяха разгледани по „негативен“ път някои основни моменти на онова, което нарекох критически комплекс на рецензията. Чрез критическия опит на последния разгледан автор (5) беше направен опит да се покаже, че съществуването на рецензентския критически комплекс е възможно само при определено равновесие на отделните му компоненти, което равновесие бе наречено вътрешна мяра на критическия комплекс на рецензията.

Критическият комплекс на студийната критика или на портретната критика биха имали друго вътрешно разположение на отделните компоненти, определено от друго равновесие между тях, от друга вътрешна мяра. Тогава и разполагането на същите автори (или на други автори, чието критическо дело би било по-релевантно с оглед на поставения от друга гледна точка теоретико-критически проблем) би било друго.

¹ Тази условна схема трябва да бъде разбрана само като проста литературно-историческа хронологическа последователност, а не в генетико-исторически смисъл. Защото критиката на Тодор Павлов в никакъв случай не може да бъде изведена генетико-исторически от предшестващите го в схемата критици. Тя е продължение на оная литературно-историческа развойна линия в нашата естетическа и критическа мисъл, която започва с демократичните и прогресивни елементи във възрожденската литературна мисъл (намерила свой висш израз у Ботев), минава през марксистическите обществено-литературни възгледи на Димитър Благоев, за да се синтезира у Тодор Павлов с Лениновата диалектика и теория на отражението.

Във всеки случай, макар че си давах сметка за различния литературно-исторически формат на разглежданите тук критики, техният избор и подредбата им в настоящата работа се определяха от релевантността на критическото им дело за разглеждане на проблема „критическият контекст на рецензията“. Разбира се, този проблем съвсем не изчерпва същността на рецензията като критически жанр. Различните „гледни точки“, от които рецензията като форма на критика би могла да бъде разглеждана, ще разкриват постепенно цялото ѝ богатство.

Лансирайки като работно понятие „контекст“, чрез разбирането за отношението между „вътрешен“ и „външен“ контекст при разглеждането на поставения проблем бе изразена методологическата увереност, че най-съответен подход към литературата е оня, който създава необходимото динамическо равновесие в разбирането на литературните явления като диалектическо взаимодействие на „вътрешни“ и „външни“ закономерности с примат на обществено-историческата детерминираност.

Накрая — тази работа е основана върху разбирането, че рецензентската дейност не представлява стихийни литературни рефлексии върху прочетени книги, а е сериозна и отговорна обществено-литературна дейност, която има своя — професионално изградена и диференцирана в методологическо отношение от останалите литературни дейности — теория и история. В този смисъл „критиката на критиката“ (най-общо казано) не е израз на някакъв критически нарцисизъм, а специфична критическа дейност, която, размишлявайки върху собствените си средства и професионални проблеми, спомага за професионалното (а това значи и социално-функционално) усъвършенстване на критиката.

И още нещо — тази работа е израз на увереността, че една бъдеща (още ненаписана) теория на критиката ще изгражда своите понятия върху основата на също ненаписаната, но така необходима история на нашата критика.